

Indijski epovi Rāmāyaṇa i Mahābhārata kao vjersko uporište - s osvrtom na paralele s pričama iz Biblije

Rašić, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:072065>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-02**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INDOLOGIJU I DALEKOISTOČNE STUDIJE
KATEDRA ZA INDOLOGIJU

ANA RAŠIĆ

**Indijski epovi Rāmāyaṇa i Mahābhārata kao vjersko uporište – s osvrtom
na paralele s pričama iz Biblije
Diplomski rad**

Mentor: mr. sc. Krešimir Krnic, viši predavač

U Zagrebu, rujan, 2021.

SADRŽAJ

SAŽETAK.....	2
1 UVOD.....	3
2 RĀMĀYAṆA.....	4
2.1 Etimologija imena.....	4
2.2 Kratki sadržaj.....	5
2.3 Istaknuti događaji.....	7
2.3.1 Utjelovljenje Rāma.....	7
2.3.2 Sītā, Rāma, Lakṣmaṇa.....	10
2.3.3 Borba vojski Rāma i Rāvane.....	12
2.4 Analogija s pričama iz Biblije.....	13
2.4.1 Lik Mojsija.....	13
2.4.2 Mojsije, Mirjam i Aron.....	14
2.4.3 Bijeg od Egipćana.....	15
3 MAHĀBHĀRATA.....	16
3.1 Etimologija imena.....	16
3.2 Kratki sadržaj.....	17
3.3 Istaknuti događaji.....	18
3.3.1 Kockanje.....	19
3.3.2 Borba između bratića.....	20
3.3.3 Bhagavad Gītā.....	20
3.4 Analogija s pričama iz biblije.....	22
3.4.1 Problem kocke.....	22
3.4.2 Nebeska borba anđela.....	23
3.4.3 Abraham na kušnji.....	23
4 POJAM DHARME.....	25
5 UTJECAJ EPOVA NA INDIJSKO DRUŠTVO KROZ POVIJEST.....	27
5.1 Samostalnost Indije.....	30
5.2 Epovi u suvremenoj Indiji.....	30
6 ZAKLJUČAK.....	32
7 LITERATURA.....	33

SAŽETAK

Tema su ovoga diplomskog rada indijski epovi Rāmāyaṇa i Mahābhārata kao vjersko uporište. Zbog njihove popularnosti promotrit ćemo njihov utjecaj s vjerskog aspekta. Osnovna ideja ovoga rada je usporedba pojedinih dijelova Mahābhārata i Rāmāyaṇa s biblijskim pričama čiji je značaj u kršćanskoj zajednici izniman. Osim toga, pokušat ćemo pojasniti kakva je bila uloga epova kroz indijsku povijest i što su oni zapravo predstavljali ljudima.

Prvo ćemo izložiti kratki sadržaj oba epa kako bismo lakše razumjeli njihovo značenje. Zatim ćemo epove usporediti s biblijskim pričama, te ćemo analizirati njihovo značenje. Opisat ćemo pojam dharme čija je uloga u hinduizmu i budizmu vrlo značajna. Na kraju ćemo se osvrnuti na događaje koji su obilježili Indiju i njezine stanovnike, te kakvu ulogu u tome imaju Rāmāyaṇa i Mahābhārata. Pokušat ćemo što jasnije prikazati kakva je religijska važnost epova, odnosno koliko snažno poruke koje oni prenose utječu na ljude.

Ključne riječi: Rāmāyaṇa, Mahābhārata, Biblija, dharna, religijski utjecaj

1 UVOD

Ovim radom nastojimo pojasniti kakav je i koliki opseg vjerskog utjecaja Rāmāyaṇe i Mahābhārate na ljude i njihove postupke. Neovisno o tome koje ste kaste ili koliko godina imate, ako ste stanovnik Indije upoznati ste s radnjom i likovima obaju epova – bilo to preko tekstualnih zapisa, TV emisija, filmova, stripova ili putem prepričavanja. Zbog svoje rasprostranjenosti Rāmāyaṇa i Mahābhārata imaju veliki utjecaj na stanovništvo Indije. Zato želimo istražiti kakvo utočište oni pružaju

U prvom djelu ćemo usporediti likove Rāmāyaṇe s istaknutim likovima iz Biblije, analizirat ćemo njihove postupke i što nam ti postupci poručuju. Također ćemo pojasniti koje poruke proilaze iz ponašanja likova te na koji se način osobe koje čitaju ep poistovjećuju s njima. U drugom djelu opisat ćemo Mahābhāratu i analizirati situacije po kojima je ona poznata. U ovom se dijelu više osvrćemo na pojam grijeha i načine kako se on u epu definira. Također, promatramo kakvu ulogu vrage ima u djelu te na koji način se on manifestira. Ulogu grijeha usporedit ćemo s njegovom biblijskom definicijom, a lik vrage s njegovom biblijskom verzijom. Također ćemo analizirati karakterne osobine likova iz obaju epova. Promotrit ćemo koje su prednosti i mane njihova ponašanja i koliko dosljedno ih se treba slijediti. Na kraju drugog dijela opisat ćemo pojam *dharma* kao jedan od središnjih pojmova obaju epova. Vidjet ćemo kakva je njezina uloga i na koji način se ona manifestira kod pojedinih likova. Posljednji dio rada se odnosi na položaj epova kroz povijest. Osvrnut ćemo se na neke značajnije događaje kao što su stjecanje neovisnosti i razdoblje britanske okupacije kako bismo promotrili gdje je mjesto epova u tim situacijama.

Budući da je autorica rada tijekom studiranja prevodila pojedine dijelove iz Rāmāyaṇe i Mahābhārate bila je fascinirana njihovom radnjom i snagom njihove riječi. Osim toga, uočila je sličnosti s pričama iz Biblije te je odlučila te sličnosti detaljnije istražiti. Potaknuta vlastitim vjerskim osjećajima željela je vidjeti kako su ti epovi formirali stanovništvo Indije i njihovu svijest.

2 RĀMĀYANA

Kao jedno od dva velika epska djela stare indijske književnosti Rāmāyana ima veliki značaj. Ne samo da sadržava političke, ekonomske, društvene i kulturne segmente, nego se u Rāmāyani pojavljuju i razni religijski koncepti. Osim rituala i pobožnih aktivnosti koje su uobičajene za narod Indije, spominju se astrologija i vjerovanje u predznake što su također neke od karakteristika hinduizma. Važno je reći kako religijska važnost epa počiva na žrtvenom ritualu u koji je uključeno pričanje priča o junacima iz prošlosti (Basham 1954: 407).¹ Brockington (1998: 451) pojašnjava kako su u početnim slojevima epa pojedinci odgovorni za svoje ponašanje i da je svaka prepreka uzrokovana njihovom krivnjom, dok se u kasnijim slojevima to pripisuje konceptu *karme*, odnosno tome da svako djelo ima i posljedice, također se pripisuje i sudbini, kao vanjskom čimbeniku. Osim toga, rituali se temelje na žrtvi koja odvođi u nebo, a ne na štovanju koje dovodi do oslobođenja, *mokše*. (Brockington, 2006: 15). Unatoč mističnim osobinama epa i njegovih likova, velik naglasak stavlja se na smrtnost, to jest želi se naglasiti prolaznost koja je neizbježan dio života. Valja spomenut kako se zapravo kroz cijelo djelo uzvisuju i slave bogovi, ponajviše Indra, Brahma, Viṣṇu i Śiva. Možemo reći kako djelo nije služilo samo za zabavu i opuštanje nego je imalo i svoju praktičnu vjersku funkciju. Primjer toga su pojedini rituali koji su opisani i načini njihova izvođenja, te prikaz štovanja Sūrye i Śive (Yuddhakāṇḍa, sarga 105, šloka 1-30, Yuddhakāṇḍa, sarga 123, šloka 19).

2.1 Etimologija imena

Kad govorimo o značenju imena Rāmāyana ono se može interpretirati na nekoliko načina. Dakako, ime predstavlja složenicu riječi Rāma – što je ime kraljevića, i riječi *ayana* koja može imati dva određenja. U prvom redu ona predstavlja hodanje stazom, put ili putovanje, stoga bi se ime epa moglo prevesti kao Putovanje kralja Rāme. Drugo značenje koje riječ *ayana* predstavlja jest kretanje, odnosno odlazak te se po tome priča naziva Odlazak kralja Rāma, što u suštini znači putovanje.² Možemo reći kako je prvotno značenje epa putovanje ili lutanje, odnosi se na životno putovanje kralja Rāme. Kako bismo lakše razumijeli naslov prevest ćemo ga kao *Rāmine pustolovine*. U konačnici misli se na Ramin život i što mu se sve događalo na njegovom putu. Zbog svoje starosti i klasičnog stila kojim je napisan smatra se

¹ engl. Their religious importance lay at first in the royal sacrificial ritual, part of which involved telling stories of the heroes of the past.

² <http://sanskritdictionary.com/?q=ayana> (Pristup: 12.4.2021)

*ādikāvya*om, prvom pjesmom, odnosno prvim klasičnim djelom. Katičić (1973: 127) u svom djelu *Stara indijska književnost* pojašnjava kako se klasični indijski stil razvio upravo tako što su pjesnici razvijali stilske osobine i mogućnosti zacrtane u Rāmāyaṇi. To znači da pripada *kāvya*i, klasičnoj indijskoj književnosti, odnosno napisana je pjesničkim stilom. Poradi toga, Rāmāyaṇa se izvodi pjevanjem i razne njezine verzije napisane na lokalnim jezicima mogu se pronaći u domovima diljem Indije (Brockington, 1998). Ovdje valja istaknuti da se samo na pojedinim mjestima pojavljuju elementi *kāvya*e, te da djelo u konačnici jest epika i da sadržava sve karakteristike epske književnost.

2.2 Kratki sadržaj

Kao što smo već rekli glavni lik epa je kraljević Rāma, no on nije i jedini lik koji je bitan. Kako bismo ih istaknuli krenut ćemo od početka. Priča počinje tako da Vālmīki, koji se smatra autorom ovog djela, pita mudraca Nārada, nebeskog putnika koji je poznavatelj istine, tko je najbistriji, najmoćniji, najljepši i nenadmašnog karaktera u svim trima svjetovima. Nārada mu tada prepričava vrline kraljevića Rāme, koje ćemo kasnije navesti i opisuje njegovo kraljevstvo. Po njegovu odlasku, Vālmīki svjedoči ubojstvu muškog ždrala u šumi, obuzet bolom i sažaljenjem on proklinje ubojicu i tako stvori prvu *šloku*, odnosno strofu. Nakon toga ga Brahma ispunjava milošću kako bi ispjevao Rāmāyaṇu, odnosno nalaže mu da sastavi priču o Rāmi o kojemu mu je Nārada upravo pričao (Brockington, 1998). Kada je u meditaciji sastavio cijelu priču odlučio ju je prepričati svojim učenicima Lavi i Kuśi, koji su zapravo bili sinovi Rāme i Sīte, njegove žene. Prije nego što odlaze u svijet pripovijedati Rāmāyaṇu, braća prvo odlaze u grad Ayodhyu gdje je izvode pjevajući. Rāma i ostali žitelji zaneseno su ih slušali. On ih u početku ne prepoznaje ali na kraju priče shvaća da su to zasigurno Sītini sinovi.

Radnja počinje u državi Kosala čija je prijestolnica Ayodhyā, najljepši i najskladniji grad. Kralj Ayodhye, Daśaratha imao je četiri sina Rāmu, Bharatu, Lakṣmaṇa i Śatrughnu sa svoje tri žene. Rāma i Lakṣmaṇa su bili najbliži te su posvuda išli zajedno i Lakṣmaṇa je Rāmi postao jako privržen. Njih dvojica zajedno su pohodili dvor kralja Janake gdje je Rāma osvojio ruku njegove kćeri Site i oženio se njome. Kako su godine prolazile Daśaratha je počeo slabjeti i starjeti, te odluči kako na prijestolje želi postaviti Rāma, svojega najstarijega sina. Jedna od kraljevih žena, Kaikeyī, željela je svog sina Bharatu na prijestolju i tako je zahtijevala od Daśarathe da joj ispuni dvije želje koje joj je ranije bio obećao ispuniti.

Zatražila je da se Rāma protjera u šumu na četrnaest godina, a Bharata da se okruni za prijestolonasljednika. Daśaratha je bio primoran to učiniti zbog toga da ne pogazi danu riječ. Kako bi olakšao ocu i povinovao se njegovim željama Rāma odlazi u izgon u šumu, njega slijedi njegova voljena žena Sītā i vjerni brat Lakṣmaṇa koji im želi pomoći. Nakon smrti Daśarathe Bharata je vladao kraljevstvom kao namjesnik Rāme.

Rāma, Sītā i Lakṣmaṇa živjeli su kao pustinjaci u šumi, gdje se Rāma borio protiv demona. Kako je pripadao staležu *kṣatriya*, ratničkoj kasti, to mu je bila i dužnost. Pomagao je tamošnjim ljudima da se obrane od *rākṣasa*, demona s kojima je od tada u stalnom sukobu. Kada je jedan dan došla Śūpranakhā, sestra Rāvaṇe demonskog kralj Laṅke željela je biti s Rāmom no on ju je odbio te je poslao Lakṣmaṇi koji ju je osakatio. Ona se zaklinje da će im se osvetiti i odlazi svome bratu Khari koji se sa svojom vojskom odlazi boriti protiv Rāme kako bi osvetio sestru. Rāma pobjeđuje, a loše vijesti dolaze do Rāvaṇe. Kao vladar svih demona zaklinje se da će uništiti Rāma tako što će oteti njegovu voljenu suprugu Sītu. Nakon što je Sītā oteta Rāma ožalošćen i pogođen tugom luta tragajući za njom i na kraju zajedno s Lakṣmaṇom traži pomoć od Sugrīve, kralja majmuna i njegovog hrabrog generala Hanumana. Oni su zajedno ratovali protiv demona kako bi oslobodili Sītu i vratili je nazad. Hanuman je dobio zapovijed da pronade Sītu, bivajući najmunijim od majmuna uvukao se u dvor Rāvaṇe i nadmudrio ga ali ipak nije uspio izbaviti Sītu, nego je saznao gdje je drže. Sretne vijesti je prenio Rāmi koji je poveo vojsku majmuna i opkolio Laṅku, glavni grad Ravanina kraljevstva. Započela je žestoka borba između majmuna i demona, čak su se i bogovi spustili kako bi pomogli Rāmi. Kada je Rāma posebnim oružjem probo Rāvaṇino srce svi su se demoni razbježali, a Vibhīṣaṇa brat Ravane postaje kralj Laṅke. Budući da je toliko dugo bila pod zarobljeništvom drugog čovjeka Rāma je odlučio kako više ne želi Sītu za svoju ženu te je to objavio pred svima. Nakon toga se Sītā baca u svetu vatru iz koje izlazi netaknuta jer nije kriva za grijeha za koje je optužena, ona je i dalje nevinna i vjerna Rāmi. Po povratku u Ayodhyu dočekala su ga braća i narod koji je klicao i veselo slavio povratak prognanog kralja. Tu priča naravno ne završava jer narod nije bio zadovoljan time što je Sītā i dalje bila na dvoru te su sumnjali u njenu nevinost i čistoću. Zbog toga ona biva protjerana u šumu i tamo rađa svoja dva sina Kuśu i Lavu te ih sama odgaja u progonstvu. Kao što znamo s početka priče oni postanu učenici Vālmīkija i odlaze prepričati čudesnu priču Rāmāyaṇu kralju Rāmi. Po završetku priče Rāma shvaća kako su blizanci njegovi sinovi te odlazi po Sītu i prihvaća je nazad, ona se obraća Zemlji da je proguta, ako je uistinu bila vjerna Rāmi, na što se zemlja otvori i proguta Sītu. Unatoč Rāminim molbama Zemlja ju nije vratila te on predaje

vlast nad kraljevstvom svojim sinovima i odlazi u nebo gdje se ponovno vraća u svoj pravi oblik, a to je bog Viṣṇu.

2.3 Istaknuti događaji

Da bismo shvatili što točno ovo djelo čini vjerskim uporištem obratit ćemo pažnju na nekoliko bitnih događaja koji su bili značajni u Rāmāyaṇi. Na likove i njihove djelatnosti koje su mnogim Indijcima veliki uzor. Pojasnit ćemo sve dobro, ali i sve loše što se manifestira u epu, a ima veliki utjecaj na čitatelja, odnosno na narod Indije koji vrlo religiozno prati likove i njihova djela. Pažnju ćemo posvetiti njihovim unutarnjim dvojabama, to jest načinu na koji su oni prevladali kušnju koja je stavljena pred njih. Također ćemo opisati međusobne odnose pojedinih likova i kakav je njihov utjecaj, te koju poruku nam pokušavaju prenijeti. Na kraju ćemo spomenuti borbu demona i majmuna koja ima posebnu ulogu u epu.

2.3.1 Utjelovljenje Rāma

U ovome epu najvažniju ulogu ima lik kraljevića Rāme koji je inkarnacija boga Viṣṇua. Baš zato što je središnji lik djela vrlo često se ispravnost njegovoga ponašanja dovodi u pitanje i analizira. Kao i svaka božanska osoba on posjeduje vrline ali njegove mane su zapravo ono što ga približava običnim ljudima. Započet ćemo s njegovim vrlinama koje Nārada veliča odmah na početku epa.

„Zove se Rāma i rođen je u dinastiji Ikṣvākua. Svi ljudi znaju za njega, jer se samokontrolira, moćan je, blistav, izdržljiv i vrlo vješt. Mudar je i utemeljen u pravilnom ponašanju. Rječit i veličanstven, on uništava svoje neprijatelje. Njegova su ramena široka, a ruke snažne. Vrat mu je poput školjke, a čeljusti su moćne. Njegova prsa su golema, te pokorava svoje neprijatelje, maše ogromnim lukom. Ključna kost mu je prekrivena mišićima, ruke mu sežu do koljena, a lice mu je delikatno oblikovano. Čelo mu je plemenito, a hod pun otmjenosti. Njegove proporcije su savršene, a udovi dobro oblikovani i simetrični. Taman mu je ten i hrabar je. Prsa su mu potpuno mesnata; ima velike oči. Sjajan je i obilježen svim povoljnim znakovima. Upoznat je s putevima pravednosti i uvijek je vjeran svojoj riječi. Dobrobit njegovih podanika stalna mu je briga. Slavan je, učen, neokaljan, discipliniran i produhovljen. Zaštitnik je svih živih bića i čuvar pravednosti. Upućen je u bit Veda i njihove pomoćne znanosti, podjednako je stručnjak znanja o oružju. Upućen je u srž svake znanosti, učen u

tradicionalnom znanju i vrlo inteligentan. Svi ga ljudi vole, jer je dobar, vedar i pametan. On je stalno utočište dobrih ljudi, kao što je ocean rijekama. Jer on je plemenit i uravnotežen u svim okolnostima i uvijek ga je zadovoljstvo promatrati.“ (Balakāṇḍa, sarga 1, šloka 8-15, prijevod prema Goldmanu, 1984: 121).

Vidimo kako je Rāma pravo božanstvo čijim vrlinama nema kraja. On je savršena slika osobe kakvom bi trebali biti, zbog toga je on najistaknutija pojava u epu i znatan uzor velikom broju hinduista. Goldman (1991) ga opisuje kao veliko božanstvo koje postoji u tijelu čovjeka, božanstvo kojem nitko ne smije proturječiti. Kroz cijeli ep se protežu njegovi uspješni podvizi i njegovo besprijekorno ponašanje. Osim savršenog ponašanja opisuje se njegov odnos sa bratom, ali i njegova uloga supruga. Također se opisuje njegovo prijateljstvo sa Hanumanom i zaštita potlačenih. Upravo to su istinske vrijednosti koje cijeni svaki čovjek, vrijednosti koje će štovati i pokušati doseći. Ljudi iz njegova karaktera i ponašanja crpe snagu i hrabrost, on ih potiče da budu bolji jer je i on sam takav. On je prikaz samokontrole i potpunog upravljanja vlastitim osjećajima, kako nam Goldman (1984: 50) pojašnjava on se nikad ne ljuti i nikad nije imao osjećaj da se prema njemu ponaša neprimjereno. Njegovo samoodricanje najplemenitija je njegova osobina, odbijanje prijestolja koje mu s pravom pripada i odricanje od žene koja je istinski njegova. To pokazuje snagu volje kojoj svatko stremlji, odbiti nešto što nam po zaslugama pripada najveći je dokaz nesebičnosti.

Kao što smo već rekli Rāma ima i mane koje ga karakteriziraju, ali se pripisuju njegovoj osobnosti. On je smrtnik čija se djela prihvaćaju bez postavljanja pitanja a samim time se i opravdavaju (Brockington, 2006: 11). Postoje nekoliko primjera nepravednog Rāmina ponašanja no usredotočiti ćemo se na dva vrlo važna segmenta njegova života i vladanja, koji ga karakteriziraju, a to su ubijanje po volji i protjerivanje Sīte. Tu govorimo o njegovim dvjema dužnostima, onima kao kralja i onima kao ratnika, *kṣatriye*. Važno je reći da kao kralj njegova prva i istinska obaveza su narod i ljudi kojima upravlja te oni imaju prednost nad svime i upravo poradi toga on odlučuje otjerati Sītu. Vidjeli smo u priči kako narod zahtjeva da je se otjera jer smatraju da osoba koja je toliko vremena provela u zatočeništvu ne bi trebala stajati uz Rāmu i upravljati kraljevstvom. Ovdje je narod imao nadmoć te Rāma jednostavno nije imao izbora, kako je bio kralj morao je misliti na dobrobit kraljevstva i na svoju vladavinu. Nikako nije htio da dođe do pobune, jer u konačnici zadovoljstvo naroda je najbitnije. Stoga je morao protjerati Sītu kako bi očuvao svoj položaj kralja i vladara. Može se činiti nerazumnim ali je vrlo logično jer je to njegova dužnost kao vladara da stavlja želje naroda ispred svojih. Oni čine kraljevstvo, bez njih on ne bi imao kime upravljati. Valja reći

kako je taj odnos uzajaman, u jednakoj je mjeri narod potreban njemu ali je i on potreban narodu. Protjerivanje Sīte ima puno dublje značenje od prikazanog, jer se zapravo želi spasiti Rāmu od osude koju indijska tradicija gomila nad onima koji previsoko vrednuju seksualnost (Goldman, 1984: 56), odnosno potrebno je sačuvati njegovu reputaciju kao kralja i božanske osobe.

Budući da se u epu često opisuju Rāmine borbene sposobnosti njegova uloga kao ratnika je puno važnija. Kao dio ratničke kaste *kṣatriya* njegova glavna obaveza je borba i od te borbe ne smije odustati ni u jednom trenutku. On sam kaže: „Spreman sam u borbi ubiti rākṣase, neprijatelje asketa (Araṇyakāṇḍa, sarga 5, šloka 20 prijevod prema Pollock, 1991: 97). Tu prednost ima Rāma kao *kṣatriya*, jer upravo radi toga on i jest kralj. Njegova hrabrost i borbenost čine ga dostojnim prijestolja. On zna koja mu je dužnost i što mora učiniti te ne preže ni pred čim kako bi to postigao. Njegova djela na prvi pogled nisu uvijek ispravna, ali ako je on rođen u toj kasti i s tom zadaćom on mora ispuniti svoju obvezu, mora učiniti ono zbog čega je poslan na svijet. Rāma nam svojim ponašanjem tu ukazuje na prihvaćanje zadaće koja nam je povjerena. Unatoč tome što joj možda nismo skloni dužnost nam nalaže da se povinujemo silama koje su mnogo veće od nas.

Kad govorimo o njegovim ratničkim podvizima dobro je navesti epizodu u kojoj se on sukobljava sa Vālinom, a koja nam vrlo jasno prikazuje njegovu nesavršenost. Kako smo ranije spomenuli Rāma od Sugrīve traži pomoć, ali ta pomoć ne dolazi bez cijene. Zauzvrat on od njega traži da ubije njegova brata Vālina, koji mu je preoteo ženu i kraljevstvo. „Nisam znao da ti je prosuđivanje narušeno i da si pakostan zločinac koji se skriva iza plašta pravедnosti, poput bunara obraslog travom. Nisam znao da si opaka osoba koja nosi odijelo vrlina, skriveno iza krinke pravедnosti poput tinjajuće vatre. Nisam učinio zlo ni u tvome kraljevstvu ni u tvome gradu, niti sam te uvrijedio; pa zašto si me ubio, nevinog majmuna koji obitava u šumi, koji živi samo od voća i korijenja, kad sam se ovamo došao boriti s nekim drugim, a nisam se borio protiv tebe?“ (Kiṣkindhākāṇḍa sarga 17, šloka 17-21 prijevod prema Lefebvre, 1994:88). Ovdje vidimo kako Rāma na neki način iskorištava svoju ulogu *kṣatriye* kako bi dobio ono što želi, uzima si za pravo da ubija po volji. Ova epizoda se vrlo često kritizira i dovodi u pitanje Rāminu moralnost. Možemo reći kako je ona jasan prikaz onoga što čovjek radi kad je očajan i samo traži izlaz. Ne obazirući se na posljedice, Rāma čini sve kako bi postigao svoj cilj, čak i ako to zahtjeva da ubije Vālina na prijeveru, to jest ubija osobu koja mu nije pravi neprijatelj. Ovdje njegovi postupci nisu uzvišeni ni hvalevrijedni, nego pokazuju slabost koja proizlazi iz bola. Želja za pronalaskom Sīte čini ga nesmotrenim i

očajnim, toliko da će prekršiti svoju dužnost *kṣatriye* i svoje moralne nazore. Iako je svjestan nerazumnosti svojih postupaka Rāma ih svejedno čini jer je to ono što mora napraviti kako bi došao do svoje supruge. Vidimo kako su njegovi postupci, potaknuti željom koja nadilazi sva racionalna ponašanja opravdani višim ciljem. U njegovom ponašanju nema mjesta zlu, a i ako ga bude ono je tamo s razlogom. To je prikaz neizmjerne vjere u dobro, vjere da će mu grijesi biti oprosteni, jer počinio ih je radi uzvišene svrhe.

Unatoč tim proturječnostima njegova karaktera Rāma jest, i bit će, biće puno vrlina u kojem svi pronalaze utočište. Dobro je reći kako se upravo zbog tih nedostataka Rāma čini kao stvarno biće, osoba koja nije samo dobro nego i zlo. Jer kad ljudi požele učiniti nešto dobro razmislit će o Rāmi i njegovim postupcima, a kad pogriješe znaju da je to prirodno jer i Rāma je ponekad griješio. Rāma je u jednakoj mjeri bog i čovjek te možemo reći da je skoro pa savršen. No ovdje želimo istaknuti njegove slabosti koje ga čine čovjekom, to jest stavljaju ga u ravnopravan položaj s drugim bićima.

2.3.2 Sītā, Rāma, Lakṣmaṇa

Osim promicanja nekih općih karakternih osobina ovaj ep uvelike promiče zajedništvo, promiče privrženost koja nije uvjetovana, ni kupljena. Prvi bliski odnos koji treba spomenuti je između Rāme i Lakṣmaṇe, nema ništa veće od bratske ili sestrinske ljubavi, na što nas upućuje ovaj ep. Lakṣmaṇa kao pravi brat biva oslonac Rāmi u svim poteškoćama. Čak i u trenutku kad Rāma odlazi u progon koji je isključivo njegova kušnja, Lakṣmaṇa mu se odlučuje pridružiti bez suzdržavanja. Kao i Rāma zna koja je njegova zadaća i obrazlaže mu je: „Uzet ću luk i strijele i nosit ću lopatu i košaru. Ići ću ispred tebe vodeći put. Uvijek ću biti tamo kako bih ti donio korijenje, voće i druge blagodati šume koje su prikladna hrana za isposnika.“ (Ayodhyākaṇḍa, sarga 28, šloka 8-9, prijevod prema Pollocku, 1984: 142). Vidimo kako on svoju zadaću čuvara shvaća vrlo ozbiljno i kako neće dopustiti da nikakvo zlo snađe Rāmā i Sītu. On samostalno odlučuje da ga prati i veliča, da mu bude na usluzi u bilo kojem trenutku, unatoč svojim željama. Upravo to je dokaz bezuvjetne ljubavi koja ne očekuje ništa zauzvrat, ljubavi koja je nastala zbog osobe kakva ona jest, osobe kojoj ljudi sve više teže. Kroz cijeli ep vidimo kako je Lakṣmaṇa spreman umrijeti za Rāmu jer zna koliko je on bitan i važan, koliko je njegova dobrotta i snaga bitna narodu i cijelom svijetu. Osim toga, bio mu je potpora u najtežim trenucima i ohrabrivao ga je kada je Rāma bio beznadan, kad je želio umrijeti jer su mu oteli voljenu Sītu. Naravno da je junak u nekim trenucima tijekom svoga putovanja pokleknuo, ali uz njega je uvijek bio njegov vjerni brat Lakṣmaṇa koji mu je

svojim prisustvom ulijevao snagu i nadu. Iako se nalazi u podređenom položaju svjestan je Rāmine veličine, zna da je on taj koji će ih spasiti i donijeti im mir.

Sljedeći odnos koji valja spomenuti jest odnos Rāme i Sīte, bračni odnos koji se razlikuje od svake druge naklonosti. Možemo reći kako je njihova kozmička povezanost testirana do krajnjih granica. Kao i Lakṣmaṇa, Sītā se ne ustručava i prati svoga supruga iako zna kako će to biti vrlo težak i trnovit put, što se na kraju pokazalo istinitim. Unatoč tome što ju Rāma moli da ne ide s njim ona mu se suprotstavlja i kaže: „Moj gospodaru, čovjekov otac, njegova majka, brat, sin ili snaha svi doživljavaju posljedice vlastitih prošlih djela i trpe zasebnu sudbinu. Ali supruga i samo ona, od svih ljudi, mora dijeliti sudbinu svog supruga. Stoga je i meni naređeno da živim u šumi. Niti njezin otac ili majka, niti njezin sin ili prijatelji ili ona sama, već njezin suprug i samo on, daje ženi trajno utočište na ovom svijetu i onom nakon smrti. Ako baš ovog dana moraš nestati u šumi bez traga, Rāghava, ići ću ispred tebe, omekšavajući trnje i oštru kuša travu. (Ayodhyākāṇḍa sarga 24, šloka 2-5, prijevod prema Pollocku, 1984: 135). Ono što nas Sītā uči jest poniznost prema suprugu i njegovim odlukama, te požrtvovnost radi njegove dobrobiti. Njezina ljubav i povjerenje nemaju granica i to ju čini posebnom, čini je odanom suprugom kojoj je suprug cijeli život, ona je svjesna da bez njega nema ni nje. Baš kao što nam i Biblija govori: „Stoga će čovjek ostaviti oca i majku da prione uza svoju ženu; i dvoje njih bit će jedno tijelo. Tako više nisu dvoje, nego jedno tijelo. Što, dakle, Bog združi, čovjek neka ne rastavlja (Mt, 19,5-6). Cijeli ep nam prikazuje njihovo jedinstvo i povezanost, Rāmina revnost da oslobodi Sītu i njena hrabrost u odupiranju Rāvāṇi, te vjera u Rāmin dolazak. Iako ju na kraju odbacuje zbog naroda te dovodi u pitanje svoju ljubav prema Sīti ovdje je važnije naglasiti njenu nesebičnost i požrtvovnost. Kao i njen suprug ona je jednako puna vrlina i čestita, kako je on junak ona je junakinja. Katičić (1973: 131) pojašnjava kako je ona prema mitu o junaku i zmaju utjelovljuje božicu Brazdu, oblik ženskog božanstva plodnosti. Nema sumnje da je priča o Rāmi i Sīti vrlo stara i da na svoj način izražava duhovne temelje indijskog čovjeka. Njena je uloga u epu vrlo značajna i kako se svaki muškarac ugleda na Rāmu tako je svakoj indijskoj ženi Sītā uzor ispravnog ponašanja. Valja reći kako ne samo da je ona koračala pravim putem nego je i Rāmu vraćala na taj put kad god bi odlutao na svom putovanju. Primjer toga je usmrćivanje nedužnih ljudi, koje smo ranije naznačili kao Rāminu manu u Rāmāyaṇi, isto ono koje Sītā želi suzbiti odnosno iskorijeniti iz Rāmina života. „Stjecanje velike pravednosti zahtjeva najveću pažnju i može ju dostići samo onaj koji izbjegava namjerna nedjela u ovome svijetu. Što se tiče namjernih nedjela, postoje samo tri. Govoriti laži je dovoljno loše, ali ostala dva, seksualni

odnos sa suprugom drugog muškarca i ničim izazvano nasilje, još su gora. Nikad nisi bio, niti ćeš ikada biti kriv za govorenje neistine, Rāghava. I kako biste mogli poželjeti ženu drugog muškarca, čin koji uništava pravednost? Oba nedjela mogu izbjeći oni koji su savladali svoja osjetila, a znam da ti kontroliraš svoja osjetila, moj zgodni mužu. Ali treće, nasilje – oduzimanje života bez izazivanja i nepromišljeno – ovome ste možda skloni.“ (Araṇyakāṇḍa sarga 8, šloka 2-6, prijevod prema Pollocku 1991: 100). Ne samo da se obraća Rāmi i propovijeda mu kakvo je ponašanje ispravno, nego se obraća svima koji čitaju Rāmāyaṇu. Poučava ljude kako ne treba pokleknuti pred materijalnim i traži od njih da ne budu okrutni prema nevinima. Također nam poručuje kako unatoč tome što je Rāma *ksatriya* on svoj položaj ne smije zloupotrebjavati. Njezin lik je vrlo značajan i u potpunosti neokaljan. Osim toga, ona je arhetip prave hinduističke žene koja je učena da se uzda u zaštitu i rukovođenje muža (Goldman, 1996: 57). Kroz cijeli ep vidimo kako Sītā najviše od svega želi zaštititi svoju čednost, želi ostati ponizna i nevinna, kakva je bila prije nedaća koje su je zatekle. Kao i svaka žena u pitanje je dovodila vjernost svoga supruga, no više od toga dovodi u pitanje svoju važnost kao Rāmine supruge, korisnost kao žene. Ovime želimo reći kako je to vrlo ljudsko ponašanje, slabo razmišljanje pred kojim je pokleknulo božanstvo kao što je Sīta. Unatoč njenoj veličini vidimo kako ona strahuje od zemaljskih slabosti, poljuljana je nesigurnostima koje su uzrokovane drugim ljudima.

2.3.3 Borba vojski Rāma i Rāvaṇe

Ovaj događaj nam govori o neizbježnosti zla, o tome kako unatoč svim pokušajima dolazi do krvoprolića. Osim toga, pokazuje kako je boriti se na strani dobra uvijek praćeno nagradom. Ljutnja Rāma i Rāvaṇe prelazi sve granice i prožima svakog demona i majmuna. Sve snage i sredstva su usmjereni na veliku borbu koja slijedi. Bitka se odvijala jako dugo i završava s brojnim smrtima, no nas zanima onaj religijski dio koji nam bitka opisuje. Sami bogovi s neba pomažu Rāmi u borbi s *rākṣasama*. Tako i Indra, najveći od svih bogova, šalje svoju pomoć hrabrom ratniku. "Indra ti je poslao ovu kočiju kako bi pobijedio, o moćni i slavni Rāma, razaraču neprijatelja! Tu je sjajni luk koji pripada Indri, oklop koji blista poput vatre, nekoliko strijela sjajnih poput sunca i kvalitetno nehrđajuće koplje. O junački kralju! Popevši se na ovu kočiju sa mnom kao kočijašem, ubij kralja Rāvaṇu, kao što je ranije Indra, gospodar nebesa, ubio demone." (Yuddhakāṇḍa sarga 102, šloka 15-17).³ Vidimo kako i sama nebesa udružuju svoje snage, kako nagrađuju Rāminu požrtvovnost na najbolji mogući način a to je pobjeda.

³ http://valmikiramayan.pcriot.com/utf8/yuddha/sarga102/yuddha_102_frame.htm (Pristup: 26.6.2021.)

Valja reći kako je ovo jedina intervencija bogova, to jest cijeli ep Rāma je samostalno prolazio kroz kušnje koje su stavljene pred njega. Treba istaknuti kako se pobjeda nad Rāvaṇom interpretira kao pobjeda dobrog nad zlim i ne samo da se prenosi na ljude nego ima i moralni aspekt što upućuje na kozmički značaj pobjede (Brockington 1998: 466).

2.4 Analogija s pričama iz Biblije

Kako bismo bolje raspoznali vjerske motive koji se pojavljuju u epu Rāmāyaṇa poistovjetit ćemo likove s tri vrlo važna biblijska imena a to su Mojsije, Mirjam i Aron koji su jednako važni kao Rāma, Sītā i Lakṣmaṇa. Osim toga borba koja se odvija između Rāme i rākṣasa jednako je važna kao i bitka s Egipćanima koju je Mojsije izvojevao. Lik Rāvaṇe možemo pronaći u liku faraona koji ugnjetava potlačene i ne brine o posljedicama. Budući da se istovjetne poruke pojavljuju u epu i u Bibliji potrebno ih je rasvijetliti.

2.4.1 Lik Mojsija

Kad govorimo o vrlinama i veličanju važno je istaknuti Mojsija kao vođu izraelskog naroda. Osoba koja je unatoč svom vlastitom progonstvu i nedaćama uspjela spasiti sebe i svoj narod. Baš kao i Rāmin, Mojsijev život je nadugo i naširoko opisan u Bibliji. Možemo reći da je on središnja pojava Starog zavjeta zbog svih dobročinstava koje je učinio i zbog svoje vjere u Boga. Za svrhe ovoga rada držat ćemo se samo onih događaja koji su nam značajni kako bismo povezali priče iz epa i Biblije.

Poznato je kako je Mojsije, Izraelac, odrastao u kući faraona koji je porobio njegov narod. Od malena se borio za ravnopravnost svog naroda i znao je da treba nešto učiniti. Ističe se jedna prisposoba koja nam pokazuje pravo lice Mojsija, odnosno njegovu želju za oslobođenjem potlačenoga naroda. „U ono vrijeme, kad je Mojsije bio odrastao, posjeti on jednoga dana svoje zemljake i vidje kako moraju raditi teške poslove. Kad opazi kako jedan Egipćanin tuče jednoga od njegovih sunarodnjaka, obazre se na sve strane i kad vidje da nema nikoga u blizini, ubi Egipćanina i zatrpa ga u pijesak.“ (Izl, 2, 11-12). Mojsije koji na gori Sinaj prima Deset zapovjedi Božjih počinio je ubojstvo. Veliki grijeh koji je opravdan krajnjim ciljem koji Bog želi postići, a to je oslobođenje Izraelaca. Kao i Rāma, znao je da je to nešto što je potrebno učiniti, nešto što je puno veće od njega. Ovdje se treba osvrnuti na ubojstvo Vālina koje je u jednakoj mjeri neispravno kao i ubojstvo Egipćanina. Važno je reći kako je taj događaj pokrenuo niz drugih, kao što je protjerivanje Mojsija koji živi skoro svoj cijeli

odrastao život u progonstvu. Vraća se tek kad Bog od njega zatraži da izbavi izraelski narod iz pakla Egipta. Ono što je ovdje bitno jest zadaća koja je povjerena Mojsiju, zadaća koju mora izvršiti bez obzira na sredstva i posljedice. Njegova snaga se ne veliča vrlinama koje on ima nego moćima i snagom kojom raspolaže. Kako je Rāmin lik odmah u početku uzdignut do najviših razina i nemamo prostora za sumnje, tako je Mojsije postepeno uzvisivan čudima koje čini i snagom svoje riječi. On je izaslanik Božji, spasitelj izraelskog naroda. Ne postoji jedno mjesto u Bibliji koje veliča Mojsija, gotovo se kroz cijelu Knjigu Izlaska, Levitskog zakonika i Knjigu brojeva on uzvisuje i slavi. Vrlo često se djela Mojsija spominju i hvale, no jednako tako važna su djela Rāme koji možda jest drugačije predstavljen, ali njegova uloga izrazito je bitna. Oba lika su prikaz dobrote u svijetu, dobrote sa malim naznakama zla koje je su dio svakog čovjeka.

2.4.2 Mojsije, Mirjam i Aron

Kako imamo bratsku odanost u Rāmāyaṇi ista takva odanost je prikazana i u Bibliji. Aron, brat Mojsija, nenadano ulazi u njegov život, ali ostaje tamo do smrti. Kako Bog nalaže njih dvojica zajedno će osloboditi narod izraelski. „Gospodin je bio zapovjedio Aronu: Izadi u pustinju ususret Mojsiju. Tako se on zaputi, stiže ga na gori Božjoj i poljubi ga. I Mojsije kaza Aronu sve Gospodnje riječi kojima mu je bio predao svoje poslanje, i sve čudesne znake što mu je bio naložio da čini. Mojsije i Aron otiđoše i skupiše sve starješine Izraelovih sinova.“ (Izl, 4,27-29). Važno je reći kako je Aron bio Mojsijev glasnogovornik, njegova desna ruka, baš kao Lakṣmaṇa Rāmi. Za vrijeme svih nedaća koje su zatekle narod i Mojsija, Aron je ostao vjeran i odan brat. Čak i kad je posumnjao u njega nije ga napustio jer to je ono što nas oba djela uče, da unatoč vlastitim sumnjama trebamo imati beskrajno povjerenje u osobu koja nam je najbliža.

Osim bratske ljubavi ovdje bitnu ulogu ima Mirjam, sestra Mojsija, koja se ne spominje puno u biblijskim pričama, ali jednako je važna. Osim što se spominje kao prva proročica njena uloga u narodu puno je značajnija. „I Mirjam je sedam dana bila isključena iz tabora. A narod ne pođe prije dalje dok Mirjam nije bila opet primljena.“ (Br, 12, 15). Osim odanosti Mojsiju vidimo kako je narod jednako odan Mirjam, baš kao što je u Rāmāyaṇi narod uzdizao Sītu sve dok nisu posumnjali da se ogriješila o njih. Kako Sītā do samog kraja, odnosno dokle god joj je dopušteno, ostaje uz Rāmu, tako Mirjam nikad ne napušta Mojsija. Iako posumnja u njega kao i Aron, brzo se vraća na isparavan put. Mojsije, Aron i Mirjam zajedno su koračali putem koji im je zadan, ponekad bi pokleknuli ali ubrzo ih Bog ispravlja i potiče na bolje. Ovdje

želimo istaknuti jednaku važnost likova, kako u Rāmāyaṇi tako i u Bibliji, njihovo zajedništvo i povjerenje. Likovi u oba epa diče se moralnim i ispravnim ponašanjem, ali važno je istaknuti kako su grijesi ono što ih čini ljudima. Želi se istaknuti kako je u suštini svaka osoba dobra ali da su različite manifestacije zla ono što ih razlikuje.

2.4.3 Bijeg od Egipćana

Kako se Rāma i Rāvaṇa upuštaju u žestok sukob do takvog sukoba skoro dolazi prilikom bijega Izraelaca iz egipatske zemlje. Kao što bogovi gledaju Rāmino junaštvo tako i Bog gleda narod i Mojsija koji ga vodi u slobodu. „A ti digni svoj štap gore, pruži svoju ruku na more i razdijeli ga, da mogu sinovi Izraelovi ići kroz more po suhu! A ja ću otvrdnuti srca Egipćanima, da pođu za njima, i pokazat ću svoju moć na faraonu i na svoj njegovoj vojsci, na njegovim kolima i spregama.“ (Izl 14,16-17). Vidimo kako su više sile naklonjene slabima i nemoćnima, kako gledaju s nebesa i priskaču u pomoć kako bi pobijedili zlo. Također, je važno naglasiti kako oba djela pokazuju da se pomoć ne treba nužno tražiti da bi ona došla, te da se ona ponekad može pojaviti u neočekivanom obliku. Ono što također valja spomenuti jest jednaka kozmička važnost obiju borbi. Bijeg od Egipćana kroz Crveno more jedno je od najpoznatijih i najvećih dobročinstava koja Bog čini. Predstavlja veliku prekretnicu za Izraelski narod i pobjedu dobra nad zlim.

3 MAHĀBHĀRATA

Kao drugi indijski ep Mahābhārata ima jednaku važnost kao i Rāmāyaṇa, a po nekim autorima njezin utjecaj je mnogo značajniji. On se također ne smatra samo epskim djelom nego se često koristi naziv *itihāsa*, što znači kronika ili priče, doslovno povjestica, osim toga, ustalio se naziv *itihāspurana*, što zapravo znači priče iz davnina (Broockington, 1998: 1). Doslovan prijevod znači ono što se dogodilo, odnosno Monier Williams to prevodi kao tradicionalni zapis bivših događaja.⁴ Kako smo ranije napomenuli Rāmāyaṇa je ep koji se pjeva, dok Mahābhāratu mudraci recitiraju. Vidimo kako izvođenje epa pokazuje kolika je njegova važnost i utjecaj. Kako Broockington (1998: 1) pojašnjava on se smatra zloslutnim, neugodnim tekstom koji se ne čita u udobnosti svoje kuće i ne recitira ga pobožni hinduist. Valja reći kako je Mahābhārata ispunjena dvosmislenošću i sumnjama, a moralnost je u potpunosti iskrivljena što u Rāmāyaṇi kao što smo vidjeli nije slučaj. Ovo djelo je puno opsežnije i obuhvaća puno više područja. Pojavljuju se iskazi o kozmologiji i teologiji, te se vode rasprave o religiji, pravu, filozofiji i dužnosti vojske. Djelo sadrži brojne religijske poduke i smatra se da je prvotno i služio za te svrhe, odnosno da su hinduisti kojima je bilo zabranjeno učiti Vede koristili Mahābhāratu kao izvor znanja (Macdonell, 1971). Zbog toga je ona za indijsko društvo puno više od samog epa. Samo djelo zapravo opisuje djela Kṛṣṇe, čije se božanstvo manifestira na zemlji, opisuje ponašanje pravednih ali i zlobnih te izlaže razne tipove religijskih doktrina (Sutton, 2000: 9). Neki autori smatraju kako posjeduje određeni biblijski autoritet koje prenosi narodu (Hopkins, 1969). Važno je reći kako je Mahābhārata utjecala na sve slojeve indijskog društva. Kako bismo shvatili pogled hinduista na sudbinu, predodređenost i ljudsko djelovanje najbolji je izvor Mahābhārata (Hill, 2001: 19).

3.1 Etimologija imena

Značenje imena Mahābhārata zapravo nije u potpunosti rastumačeno i postoji puno pretpostavki i nagađanja. Osim toga, smatra se kako Mahābhārata nije izvorno ime epa te da postoji naziv koji je prethodio tome imenu. Valja reći kako je definiranje etimologije imena vrlo zanimljiv problem kojim se mi u ovome radu nećemo baviti. Za ovaj rad je bitno rastumačiti naziv kako bismo lakše shvatili njegovu radnju i poruke koje sadržava. Ime se sastoji od dvije riječi. Prva je *maha*, što znači velik, divan, moćan, a druga riječ koja stvara više problema je *bhārata*. Njeno značenje može biti potomci Bharate, priča o njihovu ratu.

⁴ <https://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/MWScan/2014/web/webtc/indexcaller.php> (Pristup: 30.4.2021)

Bhāratama se smatraju potomci velikog indijskog kralja Bharate. Jedan izvor pojašnjava kako ime znači „Velika povijest potomaka Bharate“ što je naravno točno, ali previše opsežno.⁵ Po Monieru Williamsu ime znači Velika priča o ratu što je također ispravno.⁶ Sve ove pretpostavke su točne i priča jest napisana o ratu i potomcima. Općenita hinduistička definicija imena je Velika priča o bitci Bhārata.⁷ Važno je naglasiti da se radi o borbi između Bhārata, rođaka, to jest želi se istaknuti kako je to povijesna ratna priča.

3.2 Kratak sadržaj

Mahābhārata se često pripisuje mudracu Vyāsi, a okosnica epa jest borba između Kaurava i Pāṇḍava, oni su pripadali kraljevskoj lozi plemena Bharata. Kako je ep vrlo opsežan opisat ćemo samo one bitne dijelove koji su neophodni za ovaj rad. Rodbinske veze su vrlo složene te ćemo ih pokušati što detaljnije izložiti kako bi radnja imala smisla.

Radnja se odvija u zemlji plemena Bharata gdje je boravio kralj Śāntanu sa ženom Gangom koja mu je podarila sina Bhīṣmu, koji je postao kraljevićem. Śāntanu se zaljubio u djevojku Satyavatī koju je mogao oženiti pod uvjetom da njihov potomak naslijedi prijestolje. Budući da on to nije mogao prihvatiti zbog Bhīṣme, Bhīṣma sam odlučuje odreći se prijestolja uz to i svih ljubavnih veza te omogućuje Śāntanuu da oženi Satyavatī. Ona mu je rodila dva sina Citrāṅgadu i Vicitravīryu. Nakon nekog vremena otac i obojica sinova su umrli, kako ni jedan od njih nije imao nasljednika Bhīṣma opet postaje prestolonasljednikom. Satyavatī moli Bhīṣmu da oženi snahe njezinih sinova kako loza ne bi izumrla. On to odbija, a ona moli svoga predbračnog sina Vyāsu, koji je bio isposnik, da održi lozu. Ovdje treba istaknuti kako je Vyāsa bi vrlo zapušten i neugodan te žene nisu bile voljne leći s njim. Tako je prva žena zbog njegove ružnoće zatvorila oči i rodio joj se slijepi sin Dhṛtarāṣṭra, druga je od straha prolijedila i rodio joj se sin Pāṇḍu koji je bio bolehljiv i ispijen. Vyāsa ponovno odlazi kod prve udovice, a ona mu podmeće svoju sluškinju kojoj se rodi sin Vidura. Pāṇḍu dolazi na prijestolje, jer je Dhṛtarāṣṭra bio slijep i dobiva petoricu sinova Yudhiṣṭhiru, Arjunu, Bhīmu, Nakulu i Sahadevu. Dok Dhṛtarāṣṭra ima sto sinova koji se nazivaju Kaurave, a najstariji od njih bio je Duryodhana. Bratići su odgajani zajedno no među njima raste veliko neprijateljstvo i netrpeljivost. Nakon smrti Pāṇḍua Dhṛtarāṣṭra dolazi na prijestolje, a njega po pravilu treba

⁵ <http://www.finedictionary.com/Mahabharata.html> (Pristup:30.4.2021.)

⁶ <https://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/MWScan/2014/web/webtc/indexcaller.php> (Pristup: 30.4.2021.)

⁷ <https://www.wisdomlib.org/definition/mahabharata> (Pristup: 30.4.2021.)

naslijediti najstariji sin a to je Yudhiṣṭhira. Kad Pāṇḍave ožene Draupadī, Dhṛtarāṣṭra im dodjeljuje pola kraljevstva te se pitanje vladavine na kratko riješava (Broockington, 1998: 29). Kako vladavina Pāṇḍava tijekom godina jača Kaurave postaju sve ljubomorniji te zbog toga Duryodhana na nagovor ujaka Śakunia izaziva Yudhiṣṭhiru na igru kockanja poznajući njegovu slabost. On gubi svoje bogatstvo, kraljevstvo, braću, sebe i na kraju Draupadī. Tu dolazi do žestoke rasprave i svađe među bratićima, ali kralj ih smiruje. Dolazi i do drugog kockanja gdje je ulog ovoga puta dvanaest godina izgnanstva. Pāṇḍave ponovno gube i odlaze u šumu. Sljedeće što se opisuje jesu godine u prognanstvu koje nisu bitne za potrebe ovoga rada stoga ih nećemo posebno ni opisivati.

Pāṇḍave se vraćaju i traže svoj dio kraljevstva nazad, Duryodhana ih odbija i poziva ih na borbu te obje vojske odlaze na polje Kurukṣetru (Katičić, 1973: 120). Nakon što su dogovorili pravila i odredili zapovjednike otpočela je bitka koja je trajala osamnaest dana. Ono što je najvažnija epizoda u bitci jest kolebanje Arjune koji sumnja u ispravnost ozljeđivanja svojih prijatelja i rođaka. Tu ga Kṛṣṇa ohrabruje i govori mu da je to ono što treba napraviti. Ovu situaciju ćemo kasnije dodatno razraditi. Nakon što Arjuna rani Bhīṣmu Pāṇḍave žele sklopiti primirje što Duryodhana odbija. Dolazi do brojnih smrti no borba završava Duryodhaninom smrću i pobjedom Pāṇḍava te njihovim preuzimanjem vlasti nad kraljevstvom. Sama priča zapravo završava kada Pāṇḍave umiru i Yudhiṣṭhira odlazi u Nebo, kad shvati da su njegova braća u paklu on im se želi pridružiti i time prolazi posljednji test te se Pāṇḍave otkrivaju u raj.

Važno je istaknuti kako se puno više događaja odvija i cijela priča je puno opsežnija no istaknuli smo samo one situacije koje su bitne za potrebe rada. Postoji veliki broj likova koji se pojavljuju i vrlo su značajni te koji također prenose bitne poruke. Budući da smo se ograničili na tri događaja njih nećemo spominjati.

3.3 Istaknuti događaji

Kao što smo već ranije napomenuli dotaknut ćemo se situacija koje su značajne i čija poruka ima veliki utjecaj. Naravno postoje brojni događaji koji su od velike važnosti, ali kako je djelo vrlo opsežno zadržat ćemo se na osnovnim prizorima. Jednako kao i u Rāmāyaṇi važnost pridajemo likovima i njihovim osobinama, odnosno njihovom ponašanju u određenim situacijama. Ovdje ćemo pokušati istaknuti to rodbinsko neprijateljstvo i zlo koje zaposjeda neke likove. Prvo što ćemo opisati jest kockanje koje se na prvi pogled može činiti

zanemarivim, ali kad ga rastumačimo uviđamo da predstavlja pravi problem. Zatim ćemo vidjeti kako se zapravo sve vrti oko obiteljskih odnosa i ljubomore koja je neizostavan dio života. Na kraju ćemo razjasniti što zapravo znači Arjunino kolebanje i kakva se poruka krije iza toga, odnosno koja je važnost Bhagavd Gīte.

3.3.1 Kockanje

Kad se Yudhiṣṭhira opisuje uvijek se govori o pravednoj i pobožnoj osobi koja posjeduje neke negativne osobine. To je naravno točno te zapravo vrlo prikladno jer svatko tko čita ep može se poistovjetiti s njim. Ovdje želimo istaknuti kako se na početku Yudhiṣṭhira suspreže od kockanja, odbija sudjelovati u igri i govori kako je to zlo. „Kockanje je obmana, to je zlo i u njemu nema hrabrosti kṣatriya ni moralne čvrstoće. Zašto hvališ kockanje, O kralju? Nitko ne hvali ponos kockara u njegovoj obmani. Zato me nemoj pobijediti zlobno i neiskreno Šakuni.“ (prijevod prema Smithu, 2009: 131). On je svjestan patnje i boli koju kockanje stvara i ne želi pokleknuti pred tim izazovom. Vidimo kolika je njegova snaga volje i kako njegova pravednost dolazi do izražaja, unatoč izazovu ne želi postati dio nečeg pogrešnog. Pojašnjava kako plemenit čovjek ne posrće pred takvim izazivanjima da je glavno pravilo čovjeka ispunjenoga vrlinama časno postizanje cilja (Smith, 2009). No kad ga Šakuni optuži da se boji jačeg protivnika glavnu ulogu preuzima ponos Yudhiṣṭhira. Kao i svaki čovjek želi sačuvati svoj ponos i svoj obraz. Prihvaća izazov i opravdava svoju odluku sudbinom, te govori kako je to zavjet kojim se zakleo. Vidimo kako je jako malo potrebno da bi se njegova pravednost i odlučnost slomila, što je zapravo i dobro jer nam pokazuje da i osobe koje su vrlo cijenjene i plemenite posustaju pred iskušenjima. Ono što sljedeće valja istaknuti jest njegovo neposustajanje, ovisnost osobe koja ne zna kad treba stati. Ne samo da gubi materijalne stvari nego i svoju braću i ženu. Posljednji udarac je kad izgubi sebe samog što i podlac kao Šakuni zna da je ponižavajuće. „Ovo je najgrešnija stvar koju si ikad napravio, izgubiti samoga sebe; i da ti drugo bogatstvo ostane, O kralju, gubitak sebe je grijeh.“ (prijevod prema Smithu, 2009: 140). Ovdje se želi pokazati kako Yudhiṣṭhira ne samo da doslovno gubi sebe nego i umno, duhovno gubi svoj put. Toliko je očajan da je spreman prodati svoju dušu i zdrav razum, spreman je ostati bez onoga što ga predstavlja a to je plemenitost. Prizor nam pojašnjava kako svatko ima slabosti i da uvijek postoji netko tko će čovjekove slabosti okrenuti u vlastitu korist. Problem kockanja je vrlo bitan, a uloga osobe koja posustaje pod tim porokom još je bitnija.

3.3.2 Borba između bratića

Ovdje želimo naglasiti neprijateljstvo između obitelji, ne samo žestoku bitku koja se dogodila nego što sve dovodi do takvoga krvoprolića. Započet ćemo s neizrecivom ljubomorom Duryodhane jer je to zapravo pokretač čitave situacije. Čitav život on zavidi svojim bratićima, želi ih poniziti i uništiti, samostalno od njih pravi neprijatelje. Valja reći kako je uloga Dhṛtarāštre, njegova oca, od iznimne važnosti jer kako Pāṇḍu umire on se skrbi o njegovim sinovima i postaje im otac. I to je taj odnos roditelja i djece, braće i sestara, u ovom slučaju braće gdje je roditelj naklonjen jednom djetetu ili više njih kako Duryodhana to shvaća. „Starac baca sve ono što smo se toliko trudili steći; predao je naše bogatstvo našem neprijatelju! Shvatite ovo, moćni borci s kočijama!“ (prijevod prema Smithu, 2009: 156). Vidimo kako zamjera svome ocu i kako njegova mržnja proizlazi iz očeva bliskog odnosa s Pāṇḍavama. Zapravo kad čitamo ep uviđamo kako Dhṛtarāštra doista jest naklonjen Pāṇḍavama i kako nesvjesno utječe na Duryodhaninu ljutnju i ponašanje. Duryodhana uživa u pobjedi nad Pāṇḍavama, ismijava ih i naslađuje se njihovom patnjom. Vođen pohlepom ne želi se odreći bogatstva i kraljevstva te zbog toga najavljuje rat Pāṇḍavama. Njegovi savjetnici mu poručuju da ne bude tvrdoglav i ohol, potiču ga da se pomiri s Pāṇḍavama. Dhṛtarāštra mu također govori kako je bolje da su mu Pāṇḍavae saveznici nego neprijatelji, njihova snaga i moć je neizmijerna, borba protiv njih osuđena je na poraz. Ovo veličanje Pāṇḍava u konačnici ima suprotan efekt i potiče Duryodhanu da se bori protiv njih kako bi ih nadjačao. Obje strane pripremile su svoje postrojbe i odabrale svoje generale, nemilosrdna borba počinje i više nema povratka. Jednako kako i u Rāmāyaṇi bogovi su na strani dobra. Pomažu Pāṇḍavama tako da svaki od njih posjeduje izvor moći koji mu je dan od boga, oni im zapravo ne pomažu fizički nego im prenose svoju snagu. Vidimo kako je najlakše u bližnjima tražiti neprijatelja, bratska ljubomora ima kozmičku važnost i ona je neizostavan dio ljudskog života. Ovu temu ćemo kasnije dodatno pojasniti na primjeru biblijske priče. Borba između bratića dovodi nas do Arjunina uzmicanja i sumnje u ispravnost njegovih postupaka.

3.3.3 Bhagavad Gītā

Bhagavad Gītā je najvažniji dio Mahābhārata, pa čak i najvažnije djelo u čitavoj Indiji. Ona ima poseban značaj za hinduiste i njezina poruka je vrlo bitna i složena. Ona se odlikuje pjesničkom snagom i izražava osnove indijske vrijednosti i indijski stav (Katičić, 1973: 117). Sadrži brojne filozofske i religijske nauke koje imaju veliku važnost za indijsku kulturu no mi

ih nećemo dodatno pojašnjavati. Arjuna se u epu opisuje kao moćni ratnik, hrabar vojnik koji nikad ne posustaje i koji uvijek obavlja svoju dužnost. Kao što smo ranije napomenuli dužnost *kṣatriye*, ratnika jest borba bez postavljanja pitanja. No kad na bojnopolju vidi svoje prijatelje i rođake on se dvoumi i sumnja u ispravnost ratovanja i borbe protiv obitelji. Gubi volju za borbom, sjeda, odbacuje svoje oružje i pita Kṛṣṇu, koji mu je vozar, za savjet. „Kṛṣṇa mu odgovara da ne bi trebao tugovati, jer život utjelovljenih bića nema ni početak ni kraj. Oni jednostavno prolaze kroz jedno postojanje za drugim; kako ih je onda moguće ubiti?“ Govori mu kako to nije prikladno ponašanje za jednog ratnika i pita ga odakle dolazi takva slabost? Govori mu da ne bude kukavica nego da uzme oružje u ruke i bori se. Upućuje ga da bez želje i mržnje obavlja svoju dužnost i da pritom ne obraća pažnju na uspjeh i poraz te da tako neće nanijeti nikakvo zlo (Katičić, 1971). Pojašnjava mu važnost *ātmana*, sopstva, koji prožima svako živo biće. Pripovijeda kako je tijelo samo sredstvo, a da čovjekova duša ostaje vječna odnosno *ātman* je vječan i neuništiv. „Jer, smrt je sigurna za onoga tko se rodi, a rođenje je sigurno za onoga koji umre. Stoga ne bi trebao jadikovati nad neizbježnim.“ Za indijsku kulturu ovaj dio je iznimno bitan i *ātman* ima veliku važnost, no mi se nećemo previše zadržavati na tome jer to nije bitno za potrebe ovoga rada. Ono što Kṛṣṇa sljedeće govori od velike je važnosti: „S obzirom na svoju dužnost ratnika, ne bi se trebao pokolebati. Jer za ratnika ne postoji ništa povoljnije od pravednog rata. Samo sretni ratnici, o Arjuna, dobivaju takvu priliku za neupitan rat koji je poput otvorenih vrata u nebo. Ako se ne budeš borio u ovom pravednom ratu, tada ćete propasti u svojoj dužnosti, izgubiti ugled i nanijeti grijeh.“⁸ I upravo to je ono što nam pokazuje vjersku važnost, dužnost koju pojedinac ima ne samo prema sebi nego prema društvu i obitelji. Sutton (2000: 329) pojašnjava kako se društvene obveze trebaju slijediti bez želje za osobnom koristi. Ono što treba napraviti bez postavljanja pitanja jer se to od njega očekuje. Vidimo kako je njegova dužnost kao ratnika jako bitna i on ne smije zazirati od zadatka koji je postavljen pred njega pa čak i kad mu njegova savjest to ne dopušta. Unatoč njegovim moralnim dvojabama prihvaća svoju ulogu i nastavlja s borbom. Ovdje valja istaknuti kako ne treba zloupotrebljavati poruku koja je prikazana, ne opravdava se borba i ubijanje nego se ističe odgovornost koja se treba preuzeti. Ovdje se uloga ratnika koristi kao metafora koja nam pokazuje kako nitko ne može bježati od zadaće koja mu je dodijeljena. Nije svačija zadaća ubijanje i nanošenje zla, odnosno nije svačija *dharma* jednaka. Pojam koji ćemo detaljnije pojasniti kasnije.

⁸ <https://sites.google.com/site/persuasionpast/home/krishna-and-arjuna-speak-of-war-in-the-bhagavad-gita> (Pristup: 3.5.2021.)

3.4 Analogija s pričama iz biblije

Kako bismo bolje shvatili religijske motive koji su nam prikazani u ovim isječcima opisat ćemo neke od biblijskih priča koje prenose sličnu poruku. Pojasnit ćemo problem kocke koji je zastupljen u čovjekovu životu od pamtivijeka i jednako revno ga tjera u grijeh. Zatim ćemo opisati božansku borbu između anđela, prisposobu kojoj se ne pridaje previše važnosti, a ima veliku ulogu u životu svakog vjernika. Posljednje što ćemo ispričati je vjerojatno najpoznatija priča Starog zavjeta, a to je iskušavanje Abrahamove vjere. Zbog sličnosti poruka koje otkrivaju važno ih je izložiti i usporediti.

3.4.1 Problem kocke

Valja napomenuti kako je kockanje u Bibliji vrlo učestala pojava, te kako Biblija zapravo nigdje ne govori o kockanju nego o bacanju kocke, odnosno zazire od dobivanja bogatstva bacanjem kocke. Želi se istaknuti kako se na prijevaru ne može steći novac ni ugled, ne treba koristiti kockanje kao zaobilaznicu od obavljanja posla. Kockanje vrlo često prikazuje osjećaj lažne nade. Zbog toga se u Bibliji naglašava kako nade treba polagati u Boga, a ne u novac i moć. Iako se kockanje kao riječ ne spominje dobro je reći kako se to i dalje smatra grijehom. Ovdje se vrlo često nepojavljivanje kocke kao grijeha zloupotrebljava. Ako nije zabranjeno zašto ne bi kockali? Jednako kako se u Mahābhārati kockom određuje sudbina pojedinca isto tako se u Bibliji kockom određuju nepristranosti, odnosno rješavaju se društvene situacije. Izložiti ćemo dva primjera koji su vezani uz kockanje a prikazuju njenu negativnu ulogu. „Oni koji se hoće obogatiti, upadaju u napast i zamku i mnoge lude i škodljive želje koje vuku ljude u propast i zator. Doista, lakomost je korijen svih zala. Njoj se neki predadoše pa zalutaše od vjere i na sebe navukoše mnoge jade.“ (1 Tim, 6,9-10). Ovdje se zapravo želi prekoriti želja za obogaćivanjem i želja za moći. Čovjekova žudnja za stjecanjem i pobjedom na prijevaru izvor je zla. Baš kao u Mahābhārati požuda je ta koja se najviše kritizira, ona koja potiče čovjeka da čini grijeh. Valja reći kako je kockanje samo sredstvo kojim se utažuje žeđ i zbog toga je prijestup. Najviše se zapravo kritizira ljubav prema novcu, odnosno pokušaji „brzog bogaćenja“ (Kozjak, 2008: 268). Sljedeći primjer je najpoznatije bacanje kocke u čitavoj kršćanskoj zajednici. „Onda rekoše među sobom: Ne derimo je, nego bacimo kocku za nju, kome će pripasti! Tako se trebala ispuniti riječ Pisma: Razdijeliše među se haljine moje i za moju odjeću baciše kocku. I vojnici tako učiniše“ (Iv, 19:24). Naglasak se stavlja na sam čin bacanja kocke, a ne na zaradu. Pokazuje se koliko daleko ljudska želja za materijalnim zapravo doseže, da u trenutku smrti Božjeg sina i dalje misle na svoje bogaćenje i žudnju.

Upravo to se događa u Mahābhārati jer nije bitno kakva je igra i što se njome ostvaruje nego želja za pobjedom, potreba koja je zatrovala Yudhiṣṭhirin um. Baš kao što vojnici ne mogu odoljeti ne baciti kocku za odjeću tako i Yudhiṣṭhira ne može odoljeti izazovu koji je stavljen pred njega. U oba djela kockanje se prikazuje kao kušnja kojoj se treba oduprijeti, izazov pred kojim ne treba pokleknuti.

3.4.2 Nebeska borba anđela

Borba anđela jedan je od temeljnih događaja koji se opisuju u Bibliji. Iako se jako malo priča o toj temi ona je vrlo bitna. Bitka koje se odvija između Duryodhane i Yudhiṣṭhira jednaka je onoj koja se zbila između arkandela Mihaela i Lucifera. Borba počinje kada se Lucifer pobuni protiv Boga a Mihael ga baca na zemlju, on tada postaje prvi pali anđeo. „Nastade rat na nebu: Mihael i njegovi anđeli zaratili su sa Zmajem, i Zmaj se borio, i njegovi anđeli. I Zmaj sa svojim izgubi, tako da im više nije bilo mjesta na nebu. Na to bi zbačen veliki Zmaj, stara zmija koja se zove đavao i Sotona koji zavodi sav svijet. Bi zbačen na zemlju, i njegovi anđeli biše zbačeni s njim.“ (Otk, 12:7-10). Prikazano je kako i na nebu, gdje sve treba biti savršeno dolazi do pobune potaknute ljubomorom. Lucifer koji je stvoren kao anđeo od silne ljubomore protivi se ocu jednako kao i Duryodhana koji je u ovoj priči samo čovjek. Vidimo kako su obojica vođena zavišću i obojica su izgubila, odnosno dobro je pobijedilo. Ovdje je prikazano kako je vrug uvijek brat koji se pobunio, to jest da nikakvo dobro ne može proizaći iz revolta. Još jedan primjer bratske ljubomore, a vjerojatno i najpoznatiji jest svađa Kajina i Abela. Gdje Kajin zbog ljubomore ubija brata i postaje prvi ubojica, te ga Bog zbog toga proklinje i kažnjava. Ono što nam ove priče kazuju jest da je dobro uvijek nagrađeno a zlo kažnjavano, odnosno da su više sile uvijek na strani dobra. Postoje brojne druge prisposodbe koje opisuju ljubomoru među braćom, ali njihova poruka je uvijek ista. Biblija prikazuje tu poruku kao jednu od najvećih zapovijedi a to je „Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe!“ (Mt, 22:39). Ova poruka ima jednaku važnost i u Mahābhārati i u Bibliji. Budući da je bratsko neslaganje vrlo česta pojava oštro se kritizira i napada. Ne samo to nego i sama ljubomora koja prožima čitav svijet te od početka njegova stvaranja pa do sada ima negativan utjecaj na ljude i njihovo ponašanje, tjera ih da od svoje obitelji naprave neprijatelje, a sebe učine izdajnicima.

3.4.3 Abraham na kušnji

Posljednji primjer je Arjunino kolebanje koje ćemo pokušati objasniti kroz pripovijetku o Abrahamovoj kušnji. Ovo je također jedan od poznatijih događaja u Bibliji i vrlo često ga se

koristi kako bi se potaknulo ljude na ispravno ponašanje. Kako je već poznato Bog zatraži od Abrahama da žrtvuje svoga jedinoga sina, što Abraham i odluči napraviti iako ga je s teškom mukom njegova žena rodila. Ne postavljajući pitanja Abraham odlazi prinijeti žrtvu. Prije nego što ubije sina nebesa mu se obraćaju „Anđeo reče: ne stavlaj ruku na dječaka i ne čini mu ništa! Jer sad znam da si bogobožan i da mi nisi uskratio jedinoga sina.“ (Post, 22:12). Kao što vidimo ovdje se na kušnju stavlja Abrahamovo povjerenje u Boga, on ga iskušava kako bi uvidio vjeruje li istinski u njega. Želi se vidjeti kolika je snaga njihove vjere, Arjune u ātman, a Abrahama u Boga. Jer obojica imaju svoje dužnosti i zapovijedi koje moraju ispuniti, iako to znači da će povrijediti najmilije ne smiju posustati. Ističe se koliko daleko je osoba spremna otići zbog svojih uvjerenja, ali čak i više što je osoba spremna učiniti, jer poznato je da su djela snažnija od riječi. Osnovna poruka je obavljanje dužnosti ali valja reći kako se prenosi puno više. Naglasak se stavlja na čovjekovu vjeru i spremnost na žrtvu. Bitna je neupitna vjera, iako Arjuna u početku sumnja vodstvo preuzima njegova vjera u ponovno rođenje i u Kršnu. Vjera bez postavljanja pitanja je ono čime se diči svaki od ova dva lika.

4 POJAM DHARME

Kako bismo lakše shvatili gore navedene primjere potrebno je objasniti pojam *dharme* u epovima. Ona se spominje gotovo u svakoj situaciji i njezina uloga je vrlo bitna. Započet ćemo definiranjem pojma i etimologijom imena te ćemo zatim pojasniti njegovu važnost za djelo, ali i za same likove. Ona nam pomaže kako bismo jasnije shvatili zašto se pojedine radnje smatraju ispravnim i zašto se ne kritiziraju. Razjašnjava da ne treba doslovno odluke i postupke likova prenositi na vlastiti život. Nakon što se upoznamo s pojmom *dharme* lakše ćemo raspoznati vjerske motive i usporediti ih s biblijskim pričama.

Pojam *dharme* može značiti nekoliko stvari i zapravo nema pravog ekvivalenta u drugim stranim jezicima. Uglavnom se odnosi na pravo, dužnost, moralnost i vrline. Smith (2009) pojašnjava kako je čovjekova *dharma* ono što je dobro, ispravno za njega i ona se razlikuje od osobe do osobe. Ono što je prikladno za jednu osobu ne znači da je prikladno za drugu. Prema Brockingtonu (2004: 662) *dharmom* se smatra poslušnost, istina, a najviša *dharma* je odsutnost okrutnosti. Ovaj pojam ima svoje mjesto i u indijskoj filozofiji no nama je bitnije promatrati pojam kroz religijsku prizmu, odnosno promatrati njegovo značenje u duhovnom smislu. Prvi ep koji smo izložili je Rāmāyaṇa stoga ćemo *dharmu* prvo opisati kroz njegove likove. Budući da Rāma čitav život živi po pravilima *dharme* njega ćemo prvog opisati. Njegova *dharma* je kralj, sin, *ṣatriya*, on se prema potrebi ponaša u skladu s tim ulogama i njihovim *dharmama*. Izabrati između dvije sukobljene *dharme* vrlo je česta pojava u Rāmāyaṇi. Osim toga, svi likovi u Rāmāyaṇi izvršavaju svoje dužnosti i žive život prema svojoj *dharmi*. Možemo reći kako Rāmāyaṇa na najprikladniji način pojašnjava važnost i značenje *dharme*. Osim Rāme veliku ulogu imaju Sītā i njezina *dharma*. Kao što smo rekli njezina zadaća je biti odana i ponizna žena te neustrašiva kraljevna. Također živi u skladu sa svojom *dharmom* i poštuje ju, poslušna je i skromna čitav ep te u potpunosti izvršava dužnosti koje su joj propisane rođenjem. Mnoštvo slučajeva *dharme* također se pojavljuje i u Mahābhārati. Fitzgerald (2004: 673) pojašnjava kako pojam *dharma* u Mahābhārati označava nešto što pojedinac smatra vjerski ispravno i dobro. Poradi toga dobro je istaknuti koji su to slučajevi i zašto je njihova važnost velika. Najbolji primjer je Arjuna, njegova *dharma* je da ratuje i kažnjava krivce. To znači da on mora poštovati svoju *dharmu* i boriti se ali isto tako znači da osobe čija je *dharma* drugačija nemaju jednako pravo kao Arjuna. Svoje postupke ne mogu opravdati Arjuninim postupcima. Na čovjekovu *dharmu* utječe njegova uloga u životu, nešto što se tijekom vremena mijenja (Smith, 2009). Čitavo djelo likovi se pokušavaju

ponašati u skladu sa svojom *dharmom* i nastoje biti što ispravniji. Također je dobro istaknuti kako Yudhiṣṭhira nije uvijek bio usklađen sa svojom *dharmom* nego se vrlo često vodio moralom. Ovdje je bitno naglasiti kako se *dharma* i moralno ponašanje po Yudhiṣṭhiri razlikuju, odnosno ono što on smatra moralno ispravnim nije uvijek bilo u skladu s njegovom *dharmom*. On je ratnik i kralj, a rijetko je obnašao dužnosti koje su se od njega očekivale, naglasak se zapravo stavlja na važnost moralne etike (Sutton, 2000: 305). Iako Duryodhanu smatramo negativnim likom valja napomenuti kako se on u potpunosti ponašao u skladu sa svojom *dharmom*, on je vječito željan bitke i odriče se svoga života na idealan način *kṣatriye*.

Pojmom *dharme* zapravo želimo objediniti karakteristike koje su potaknule likove da se ponašaju na određeni način. Najviše se naglašava ispravnost, moralnost, osobne dužnosti i element nužnosti (Brockington, 2004: 655). Nastojimo pojasniti kako *dharma* u epovima predstavlja puno više od same moralnosti i dužnosti, unutarne previranje svakog lika čini ju puno značajnijom. Potpuno tumačenje je vrlo složeno i u oba epa postoje njezini razni slojevi te se čitavim dijelom *dharma* konstantno izmjenjuje i u različitim slučajevima ima drugačije značenje. Ističemo kako riječ *dharma* može varirati ali da je njezino primarno značenje zakon, i da ono može zataškati neke religijske elemente (Fitzgerald, 2004: 681). Njezina važnost u hinduizmu je velika i postoje brojna tumačenja, no mi ćemo se zadržati na ovom jednostavnom značenju koje je bitno za ovaj rad. Ovisno s koje točke gledišta promatramo njenu pojavu tako je i prevodimo. Budući da ima toliko puno značenja svoju pažnju isključivo želimo staviti na pobožnost i ispravnost, odnosno na vrline koje odlikuju svaki lik. Iako ovaj pojam obilježava hinduističku religiju i buddhizam te nema veze s katolicizmom, on je vrlo bitan i olakšava nam shvaćanje poruka koje pronalazimo u epovima.

5 UTJECAJ EPOVA NA INDIJSKO DRUŠTVO KROZ POVIJEST

Osim religijskog značaja, oba epa, kao što smo već napomenuli sadrže brojne druge aspekte koji su indijskom društvu bili temelj. Posebno Mahābhārata koja je puno opsežnija i koja sadrži brojne naputke koji nisu dio svakodnevnog života. Sadrži veliki broj vojnih taktika, savjeta za upravljanje državom i raspolaganje novcem te brojne druge savjete koji su pomogli narodu da se izbori i sačuva svoju državu. Iako su mašta i stvarnost u potpunosti pomiješane nikako ne možemo osporiti važnost onoga što epovi prenose. Pomažu nam kako bismo bolje shvatili društveno, kulturno i ekonomsko stanje ljudi Indije u davna vremena. Epovi nam prikazuju kakvo je bilo političko stanje, administracija i kastinski sustav, opisuju položaj žena, hranu koja se tada jela i odjeću koja se nosila. Zatim opisuju kakva je izobrazba ljudi i društveno uređenje, te filozofske doktrine koje su temelj hinduizma. Ali nas, naravno, najviše zanima religijski značaj epova. Nisu samo zabavljali mase, već su ih i prosvjetljivali o dužnosti, moralu i spasenju i služili su kao polazna točka za vjersku praksu (Brockington, 1998). Kao što smo ranije pojasnili središnji lik Rāma je imao veliki utjecaj na hinduiste, mogli su se poistovjetiti s njim i vidjeti njegovu patnju jer je morao živjeti u progonstvu. Za hinduiste je on puno više od božanske osobe. Isto tako je bilo i s Pāṇḍavama koji su također protjerani. Epovi pokazuju kako i dobre osobe pate ali da je u konačnici dobro nagrađeno a zlo pobijeđeno. „Mahābhārata je ogromna enciklopedija kulturne genealogije, rata i morala. Rāmāyaṇa je kraća pjesma o obiteljskoj odanosti, avanturi, ljubavi, gubitku i mitskoj obnovi koja je bila presudna u pobožnom hinduizmu.“ (Stoler Miller, 1991: 787). Važno je istaknuti kako ipak najveću važnost imaju Bhagavad Gītā i Rāmāyaṇa. Možemo reći kako oni predstavljaju etički kodeks hinduista. Nije krivo konstatirati kako Rāmāyaṇa služi kao kamen temeljac indijske kulture i društvenog života na kojem počiva društvo današnje Indije (Ramesh, 2016: 2455). Valja istaknuti kako se ljudi najviše oslanjaju na pojam *dharme*, čije značenje i važnost prožimaju oba epa. „Za razliku od kultura islama i kršćanstva, heterogene tradicije koje čine hinduističku kulturu nemaju niti jedan osnovni tekst, pa čak ni kanonski korpus tekstova. Umjesto toga, masa usmene i pisane literature sastavljene na više od dvadeset jezika proteže se u prošlost. Usred raznolikosti, epske priče Rāmāyaṇa i Mahābhārata su fundament.“ (Stoler Miller, 1991:786).

Budući da je datiranje oba epa vrlo kompleksan problem mi ćemo vrijeme njihova nastanka zabilježiti okvirno kako bismo se lakše snalazili u povijesnim događajima. Smatra se kako je arhetip Rāmāyaṇe nastao između 750. i 500. godine prije Krista (Goldman, 1984: 23) dok se za Mahābhāratu uzima 400. godina prije Krista kao nastanak prvih dijelova a da je konačna verzija nastala 400. godine poslije Krista (Buitenen, 1973: 25). Kako su epovi pisani na sanskrtu, njihove razne varijante i prijevodi pojavljuju se u drugim indijskim jezicima, kao što su palijski, tamilski, teluški, neki dravidski jezici i naravno hindski. Najpopularnija je Tulsidasova hindska verzija *Rāmacaritmanas*, u kojoj on opravdava svoje uzdizanje Rāme kao božanstva (Brockington, 1998: 505). U njegovom djelu Rāma ne predstavlja samo uzor morala nego i samo božansko načelo. Na temelju hindske verzije napravljena je predstava *Rāmlila* gdje se rekonstruiraju Rāmina djela, odnosno gdje se predstavlja Rāmāyaṇa. Ona se izvodi jednom godišnje za vrijeme Daśahare, velikog indijskog festivala (Brockington, 1998: 505). Ovo je bitno jer je čitava zajednica uključena u njezinu organizaciju i velika se pažnja pridaje glumi. „Tehnika koja se najčešće koristi – gdje recitacija teksta ima prioritet, a gluma i dijalog ističu određene događaje – očito je stvorila najučinkovitije sredstvo za širenje odanosti Rāmi, kao i univerzalnu svijest o priči.“ (Brockington, 1998: 505). Ime Rāma postaje ekvivalent za božanstvo. Početkom 18. stoljeća priča i sam lik postaju sve snažniji, te utječu na ponovno oživljenje Indijskog kraljevstva nakon Mogula. Osim predstava održavaju se brojni festivali i ceremonije u čast Rāmāyaṇe. Na razini naroda i ljudi epovi i dalje imaju opsežan značaj te su postali vrsta pripovjedačkog jezika (Brockington, 1998). Prepričavanje epova i festivali vrlo često su prožeti političkim elementima, tako na primjer u 19. stoljeću kralj Jamua i Kašmira, Ranbir Singh gradi hramove i održava festivale kako bi upoznao stanovništvo sa božanstvom Rāme i time ojačao svoju političku moć i kontrolu nad narodom. Kako Brockington (1998: 508) dalje pojašnjava, tijekom 20. stoljeća pojam kralja Rāme se politizira od strane brojnih političkih stranaka pa čak i od Bharatiya Janata Party (BJP) što je jedna od najvećih stranki u Indiji. Pobuna seljaka koja je 1920. godine izbila na području Avadh potaknuta je upravo Tulsidasinom *Rāmacaritmanasom*, vjera u oslobađajuću snagu Rāmina imena bila je središte njihova pokreta. Osim toga, Mahatma Gandhi je u svojim tekstovima prikazivao svoju viziju kralja Rāme nakon što je pročitao Tulsidasovo djelo (Brockington, 1998: 509). Također se često oslanjao i na filozofiju i učenja Bhagavd Gīte. Važno je reći kako oživljavanje epova u kasnom kolonijalnom razdoblju nije bilo ograničeno samo na književne tekstove, nego se oni zastupljeni i u vizualnim izvedbama, kao što su filmovi i predstave (Singh, 2019). Zapravo se kroz nacionalizam pokušava promicati religija i

vjerska dužnost. Također, se pojavljuju posteriji kojima se promiče nacionalizam. Vrlo često su djela imala i suprotan učinak te je dolazilo do nemira zbog njihova čitanja i promicanja.

Jednak utjecaj imaju i verzije Mahābhārate koje su također potaknule ljude da ih ožive putem predstave i glume. Dramski pisci kao što su Bhāsa i Kālidāsa bili su inspirirani epom i njegovom radnjom te su napravili poznate predstave koje se temelje na istaknutim epizodama (Buitenen, 1973: 26). Iako je Rāmāyaṇa bila puno popularnija i značajnija, ne umanjuje se važnost i utjecaj Mahābhārate. Posebice se ističe kult Draupadi koji je nastao u Indiji i koji obitava u narodnoj religiji (Buitenen, 1973: 27). Tekst je puno doprinio indijskoj povijesti i svaki dio indijske kulture je obilježen epom i njegovom pričom. Mnogi smatraju da Mahābhārata sadržava značajno znanje koja može uništiti grijeh i slušateljima omogućiti mjesto na nebesima. Ona se ponekad smatra središnjim iskazom hinduizma. Kad govorimo o Mahābhārati ne možemo ne spomenuti Bhagavad Gītu koja ima jako velik utjecaj na narod Indije. Kao što smo ranije spomenuli njezin značaj je jednak značaju Rāmāyaṇa. U njoj se opisuju etika dužnosti i etika vrlina, kako smo već pojasnili ona je prepuna religijskih i duhovnih elemenata i poruka te se zbog toga hinduisti u svojim teškoćama često oslanjaju na nju. Pojašnjava kako su dužnosti obvezujuće za sva ljudska bića. „Općenito se tvrdi da je Bhagavad Gītā riznica dubokog znanja i velike mudrosti; da sadrži misteriozne tajne duhovnog života i da je najbolji moralni kodeks za vodstvo kulturnog društva.“ (Bazaz, 2002: 484). Možemo reći kako za vrijeme engleske okupacije sve više dobiva na važnosti, jer u ta teška vremena hinduisti se okreću Bhagavad Gīti i crpe snagu iz nje. Osim toga, brojni europski i američki mislioci su je u to vrijeme hvalili i uzdizali, ali također i kritizirali. Ona se vrlo često koristi u borbama protiv revolucije, a kao što smo ranije spomenuli Gandhi koristi njena učenja kako bi se borio protiv sekularne demokracije (Bazaz, 2002). Kako njezina važnost u političkom svijetu posustaje, 1950-ih godina ona postaje predmet religijske ustrajnosti i uzor (Kapila i Devji, 2013). Također ćemo istaknuti kako se neko vrijeme tijekom povijesti na sudu zakletva polagala tako što bi svjedoci stavili ruku na Bhagavad Gītu, zaklinjući se time da će govoriti istinu. To se zadržava i za vrijeme britanskog kolonijalizma jer Britanci nisu željeli mijenjati već uspostavljenu tradiciju. To se mijenja 1940-ih godina kada su carski vladari pokušali uvesti ujednačeniji sustav polaganja zakletve u ime Boga (Rautray, 2012). Nadalje, autor pojašnjava kako je donijet zakon kojim se ukida ova vrsta zakletve što je učvršćeno Zakonom o indijskim zakletvama iz 1873. Kako se muslimani zaklinju na Kuran a kršćani se zaklinju na Novi zavjet tako se hinduisti zaklinju na Bhagavad Gītu, odnosno nekad jesu. Vidimo koliko je njezina uloga kao religijskog i duhovnog teksta

velika, za indijski narod to je sveti tekst. Bhagavad Gītā je oblikovala um i karakter hinduista i samim time stvorila indijsku povijest.

5.1 Samostalnost Indije

Možemo reći kako je najvažniji događaj u povijesti Indije postizanje samostalnosti. Kao što je poznato odvajanje Pakistana i Indije jedan je od značajnih povijesnih trenutaka, koji dovodi do brojnih smrti i velikih poteškoća. Budući da je to vrijeme velikih nedaća i problema te se stavlja na kušnju indijski narod, dobro je promotriti kakav utjecaj njihova vjera i pobožnost ima na njih i njihovo ponašanje. Na početku valja istaknuti kako religija ima velik utjecaj na politiku Indije za vrijeme pokreta neovisnosti (Stoler Miller, 1991: 785). U to vrijeme važnu ulogu ima Jawaharlal Nehru koji kroz prizmu Rāmāyaṇe i lik kralja Rāme pokušava potaknuti narod da se bori i ostvari svoju samostalnost. Jednako kao i Mahatma Gandhi on se oslanja na tradicionalne hinduističke vrijednosti i time pokušava pridobiti narod. Iako brojne vojne skupine imaju različite ideološke stavove, dijele religiozno-politički nauk koji se temelji na ideji tradicionalno hinduističkog morala (*dharma*), pojam koji smo već opisali (Stoler Miller, 1991: 786). Možemo reći kako je lik Rāme prožet političkim elementima, odnosno njegovo ponašanje se stavlja u politički kontekst kako bi se potaknulo ljude na aktivnost. Osim toga, nastoji se promicati taj idealan društveni poredak koji je opisan i postoji u Rāmāyaṇi. Brojne ideološke i religijske ideje se uzimaju iz Rāmāyaṇe i Mahābhārata i stavljaju u društveni kontekst toga vremena. U slučaju da se ponašanje ljudi i njihov moral kritizira uvijek se poziva na epove koji su bili izvornici autohtonih vrijednosti (Stoler Miller, 1991: 787). Osim Rāmāyaṇe u vrijeme borbe za samostalnosti bitnu ulogu ima Bhagavad Gītā koja služi kao izvor političke filozofije. Nehru i Gandhi su vrlo često kao temelj svog nacionalizma i promicanja samostalnosti koristili Bhagavad Gītu i njezin nauk.

5.2 Epovi u suvremenoj Indiji

„Rāmāyaṇa je ostavila neizreciv i nepokolebljiv dojam na obiteljski život i društveni život, kulturu i književnost ljudi nastanjenih u raznim dijelovima Indije i raznim zemljama u inozemstvu.“ (Ramesh, 2016: 2454). Ep opisuje idealno ponašanje svakog čovjeka iz svakog sloja društva. Jasno je kako je utjecaj epova vrlo značajan, ali možemo reći i neravnomjeran jer Rāmāyaṇa kao što smo vidjeli ima puno veću ulogu u duhovnom životu hinduista nego Mahābhārata. Za Indijce Mahābhārata služi kao spremište proročanstava, komentara i analogija koje pomažu u političkim pregovorima i kako etično živjeti u svijetu (Vajpeyi,

2009). U 21. stoljeću vrlo često se vlada i političke situacije uspoređuju s likovima i događajima u Mahābhārati. Kao što smo već rekli važnost ovog epa najbolje se može očitovati kroz politički kontekst. Također ona pomaže narodu kako bi se tijekom svoga postojanja uvijek odlučio za etički ispravan izbor. Ono što treba istaknuti je važnost Bhagavad Gīte kao religijskog i filozofskog teksta. Kako je utjecala na sve slojeve društva kroz brojna stoljeća tako utječe i danas. Znanja koja prenosi od velike su važnosti za svakog hinduista. Ona potiče čitatelja da spozna postojanje *ātmana* i njegovu vrijednost, odnosno da svatko mora razlikovati dušu i tijelo u kojoj se ona nalazi, a ono će jednom nestati. Također podučava da treba tražiti boga, odnosno dobro u svakoj osobi to jest u njezinoj duši (Sharma i Ramachandran, 2015).

Valja naglasiti kako u današnje vrijeme epovi imaju jednak utjecaj kako na stariju populaciju tako i na mlađe generacije. Budući da su Rāmāyaṇa i Mahābhārata dio školskog kurikulumu te su obavezni, lako je razumjeti razlog njihove široke rasprostranjenost i poznavanja. Dobro je reći kako epovi nisu popularni na Zapadu zbog vjerskih tema i duhovnih vrijednosti koje su tamo nepoznanica. Osim toga, većina zapadnih država ne shvaća u potpunosti tradicionalne indijske vrijednosti. Mnogi smatraju kako učenici trebaju učiti Bhagavad Gītu kako bi se na njih prenijele tradicionalne vrijednosti. Možemo reći kako se usmena i pisana tradicija Mahābhārata i Rāmāyaṇe u današnje vrijeme očituje kroz igrokaze, predstave, filmove i TV emisije koje se emitiraju diljem Indije. Također, su sve popularniji stripovi, grafički romani, ilustrirane knjige i drugi takvi sadržaji koji isto kao i izvorni tekstovi prenose bitne poruke i ideologiju (Singh, 2019). Formom i dužinom su prilagođeni tinejdžerima i adolescentima. Prikazivanjem vjerskih serijala želi se formirati povezani hinduistički kulturni identitet (Singh, 2019). Vidimo kako se na vrlo moderan način epovi nastoje promicati, želi ih se učiniti pristupačnim i razumljivim svakom hinduistu iz svakog društvenog sloja. Upravo zbog njihove religijske i kulturne važnosti društvo ne dopušta da priče Rāmāyaṇa i Mahābhārata budu zaboravljene.

6 ZAKLJUČAK

Ono što smo ovim radom pokušali prikazati jesu religijske vrijednosti koje nam prenose Rāmāyaṇa i Mahābhārata. Vidimo kako su njihove poruke vrlo snažne a promatranjem događaja kroz biblijske priče čini ih još snažnijima. Likovi zaslužuju pohvalu i predstavljaju veliki uzor svakom čitatelju. Bez obzira na njihove nedostatke i karakterne mane oni i dalje potiču mase na moralno ponašanje. Možemo zaključiti kako oba epa, unatoč svojoj starosti, imaju veliki utjecaj na narod današnje Indije pa čak i šire. Vidimo da se u velikim teškoćama narod okreće onome što je sigurno i postojano, a to su epovi. Priče koje ih prate kroz čitav život i nude im podršku na svakom koraku. Bitno je istaknuti da se u suvremenom svijetu tradicionalne vrijednosti zloupotrebljavaju. Indijsko društvo nije ono što je nekad bilo i u ovo moderno vrijeme ne može se oslanjati isključivo na drevne tekstove, koji prenose prikladne poruke, ali su zastarjeli. Ako nešto ima dugu tradiciju ne znači da je uvijek najispravnije. Želimo reći kako su ljudi evoluirali i kako ne mogu na isti način razumijevati vrijednosti koje je u davna vremena narod cijenio.

Također možemo zaključiti kako neovisno o razdoblju u kojem se epovi čitaju oni se različito shvaćaju. Kao i kod čitanja Biblije naša percepcija ovisi o našem duhovnom i umnom stanju. Shvaćanje poruke ovisi o potrebama i teškoćama čitatelja. Nikako ne možemo osporiti važnost oba epa i njihovu dugu tradiciju, ali možemo reći kako treba biti pažljiv prilikom njihova čitanja. Uspoređivanjem biblijskih priča sa epovima smo pokušali pojasniti važnost poruka koju oni prenose. Promatranjem priča vidimo koliki je njihov značaj i koliko je snažna njihova riječ. Na taj način smo pokušali potaknuti ljude da budu otvoreniji prema indijskoj tradiciji i da lakše razumiju kolika je produhovljenost indijskih epova.

7 LITERATURA

1. **Bazaz, P.** (2002) The Role of The Bhagavad-Gita in Indian History. Satish Chandra Varma, Advocate Treasurer, IRI. The Radical Humanist. Vol.1, str. 483-487.
2. **Bhasham, A.L.** (1954) The wonder that was India. New York: Grove press, Inc.
3. **Brockington, J.** (1998) The sanskrit epics. Handbuch der Orientalistik. Leiden ; Boston ; Köln : Brill,
4. **Brockington J.** (2004) The concept of "dharma" in the Rāmāyaṇa. Springer. Journal of Indian Philosophy. Vol. 32, Br. 5-6. Str. 655-670.

Url: <https://www.jstor.org/stable/23497156> (Pristup: 6.5.2021).
5. **Brockington, J. i Brockington M.** (2006) Rama the steadfast : an early form of the Ramayana. London : Penguin Books.
6. **Fitzgerald J.** (1983) The Great Epic of India as Religious Rhetoric: A Fresh Look at the "Mahābhārata". Oxford University Press. Journal of the American Academy of Religion. Vol. 51, Br. 4, Str. 611-630
7. **Fitzgerald J. L.** (2004) "Dharma" and its translation in the "Mahābhārata". Springer. Journal of Indian Philosophy. Vol. 32, Br. 5-6. Str. 671-685.
8. **Goldman, R. P.** (1984) The Ramayana of Valmiki : an epic of ancient India. Vol. 1, Balakāṇḍa. Princeton, New Jersey : Princeton University Press.
9. **Godman, R. P.** (1991) The Ramayana of Valmiki : an epic of ancient India. Vol. 3, Araṇyakāṇḍa. Princeton, New Jersey : Princeton University Press.
10. **Goldman, R. P.** (1996) The Ramayana of Valmiki : an epic of ancient India. Vol. 5, Sundarakāṇḍa. Princeton, New Jersey : Princeton University Press.
11. **Hill, P.** (2001) Fate, predestination and human action in the Mahabharata : A study in the history of ideas. New Delhi : Munshiram Manoharlal Publishers
12. **Hopkins, E. W.** (1969) The great epic of India : its character and origin. Calcutta: Yale Bicentennial Publications.

13. **Kapila S. i Devji F.** (2013) *Political Thought in Action: The Bhagavad Gita and Modern India*. Cambridge University Press.
- Url:https://books.google.hr/books?id=uyDRT8D0JFAC&dq=bhagavad+gita+in+modern+india&lr=&hl=hr&source=gbs_navlinks_s (Pristup: 2.6.2021.)
14. **Katičić, R.** (1973) *Stara indijska književnost*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
15. **Kozjak, B.** (2008) *Religija i kockanje*. Hrvatsko sociološko društvo. *Socijalna ekologija : časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*, Vol. 17, Br. 3. Str. 263-283
16. **Lefebber, R.** (1994) *The Ramayana of Valmiki : an epic of ancient India*. Vol. 4, *Kiṣkindhākāṇḍa*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press.
17. **MacDonell, A. A.** (1971) *A history of Sanskrit literature*. Delhi ; Patna ; Varanasi : Motilal Banarsidass.
18. **Mendrić, M. i Đapić, K.** (2004) *Ramajana: život kralja Rame*. Zagreb: Udruga za promicanje vedske kulturne baštine Lotos. Hrvatsko-indijsko društvo prijateljstva. Centar za vedske studije.
19. **Pollock, S. I.** (1991) *The Ramayana of Valmiki : an epic of ancient India*. Vol. 3, *Araṇyakāṇḍa*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press.
20. **Pollock, S. I.** (2007) *The Ramayana of Valmiki : an epic of ancient India*. Vol. 2, *Ayodhyākāṇḍa*. Delhi : Motilal Banarsidass.
21. **Ramesh, Y.** (2016) *Influence of Ramayana on the Life, Culture and Literature in India and Abroad*. Bangalore: Government Arts College. *International Journal of Engineering Science and Computing*, Vol. 4, Br. 8 str. 2453-2459. Url: <https://ijesc.org/upload/5490ab0c5de03000072d6e57aa63925b.Influence%20of%20Ramayana%20on%20the%20Life,%20Culture%20and%20Literature%20in%20India%20and%20Abroad%20Ramayana.pdf> (Pristup: 3.5.2021.)
22. **Rautray, S.** (2012) *A myth about Gita in court – Witnesses in India no longer take oath by holy book*. The Telegraph online.

Url: <https://www.telegraphindia.com/india/a-myth-about-gita-in-court-witnesses-in-india-no-longer-take-oath-by-holy-book/cid/460444> (Pristup: 2.6.2021.)

23. **Sharma, B. i Ramachandran, M.** (2015) Need of Bhagavad Gita Concepts in the Present Scenario of Professional Education. International Journal of Applied Engineering Research. Vol. 10, Br. 11

Url: https://www.researchgate.net/profile/Ramachandran-Manickam/publication/274611438_Need_of_Bhagavad_Gita_Concepts_in_the_Present_Scenario_of_Professional_Education/links/5523b3e90cf2c74f0dfeff76/Need-of-Bhagavad-Gita-Concepts-in-the-Present-Scenario-of-Professional-Education.pdf
(Pristup: 2.6.2021.)

24. **Singh, V.** (2019) Epics as cultural commodities: Comics books of the Ramayana and the Mahabharata. The Journal of Commonwealth Literature.

25. **Smith, J. D.** (2009) The Mahābhārata : an abridged translation. London ; New York : Penguin Books

26. **Stoler Miller, B.** (1991) Contending Narratives-The Political Life of the Indian Epics. Association for Asian Studies. The Journal of Asian Studies, Vol. 50, Br. 4 str. 783-792. Url: <https://www.jstor.org/stable/2058541> (Pristup: 12.5.2021.)

27. **Sutton, N.** (2000) Religious Doctrines in the Mahabharata. New Delhi : Motilal Banarsidass Publishers.

28. **Šarić, I.Ev.** (2014) Biblija: Sveto pismo – stari i novi zavjet. Zagreb: Hrvatsko biblijsko društvo.

29. **Thapar, R.** (1989) Epic and History: Tradition, Dissent and Politics in India. Oxford University Press on behalf of The Past and Present Society. Past & Present, Br. 125 str. 3-26. Url: <https://www.jstor.org/stable/650859> (13.5.2021.)

30. **Van Buitenen, J.A.B.** (1973) The Mahabharata. Vol. 1, The book of the beginning. Chicago, London: The University of Chicago Press.

31. **Vajpeyi, A.** (2009) Epics and ethisc. Massachusetts: History Faculty Publication Series. Paper 5. Url: https://scholarworks.umb.edu/history_faculty_pubs/5 (Pristup: 2.6.2021.)